

מכתב לא ידוע של החזון איש בדבר היתר מלאכה בשמיטת תרצ"ח

הקדמה
מכתבו של החזון איש
תשובת רבי חיים עוזר גרודזינסקי
מכתב נוסף של החזון איש
היתר החרישה
ההיתר שניתן בסופו של דבר
סיכום הדברים
סופו של דבר

הקדמה¹

היישוב "מחנה ישראל" היה הנקודה היחידה בארץ שבה החזיקה אגודת ישראל קרקעות חקלאיים, ולקראת שמיטת תרצ"ח התעוררה אצל תושביו שאלה מעשית איך לנהוג ולשרוד בשנת השמיטה. חשיבות שנת השמיטה הנ"ל באה לידי ביטוי גם בהיותה השמיטה הראשונה שבה שהה החזון איש בארץ ישראל, וזו לו הפעם הראשונה שהתמודד מעשית עם מציאות השמיטה ההלכתית בארץ ישראל.

ידידי ד"ר בועז הוטרר העביר לידי העתק מכתב שכתב החזון איש לרב חיים עוזר גרודזינסקי (רח"ע) בעניין מחנה ישראל. המכתב נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, והתגלה והועבר לרב הוטרר על ידי מנהל הארכיון, ד"ר יוחאי בן גדליה, ותשואות חן חן לו. מכתב זה ככל הידוע מעולם לא פורסם, והוא מהווה תוספת והשלמה חשובה למאמר המצוין בהע' 1. יתירה מכך, הוא מהווה הצצה מפתיעה ונדירה לאופן החשיבה של החזון איש, ולהתמודדותו לראשונה עם הקשיים של יום שמיטת השמיטה בא"י.

המכתב נכתב כתוספת למכתב ששלחו פועלי אגודת ישראל לרח"ע והוא איננו מתוארך, אבל מאחר ויש בידינו את תשובתו של רח"ע למכתב אפשר לדעת בוודאות שהמכתב נשלח בחודש סיון תרצ"ז.

1 הדברים במאמר זה מתכתבים עם המאמר החשוב של ד"ר חיים שלם בגיליון החגיגי לכבוד הכרך השישים של 'המעין': "שנת השמיטה הראשונה של ישובי פא"י בארץ ישראל", המעין 221, תשרי תש"פ, עמ' 356-369. התודה והברכה לרב דוד סלמון על הערותיו המחכימות למאמר זה.

מכתבו של החזון איש

נעתרתי לבקשת אחינו שיחיו להעיר. אגו"י לא התחשב עם היתר המכירה, בהיות שהגאונים רי"ל דיסקין והר"ש סלאנט זצ"ל היו אוסרים פה וכדעת הגרי"ד מבריסק והנצי"ב מוואלאזין, ומה שנעשה פה היתר אינו ע"פ הכרעת חכמים רק ההכרח עשה לעצמו², ולכן החליטו חברי אגו"י שלא למכור ושלא לזרוע. גם המנהג עד עכשיו שלא לעשות מלאכות דאורייתא ע"י ישראל אף אחר המכירה, ועכשיו אי אפשר לעשות ע"י אינם ישראלים לפי המצב. ואמנם קיבוץ מחנה ישראל כפי שמוסרים יוכרחו להפיץ על פני הארץ לבקש פרנסתם ויעלו זרים וינחלום, וכפי חוק השורר אי אפשר לעכבם מלחרוש שדה בור ואחרי כן קשה להוציא מידם, וגם קשה יהיה להתחיל מחדש להתיישב על אדמתם אחרי שיעזבוהו. ולפיכך מחנה ישראל נדון לעצמו או נדונים שהכריז עליהם ר"י פוקו זרעו, ופירש הראב"ד בהשגות שהמלכות תיקח מאתם את אדמתם, וזה מקרי חיי נפש, ולא העמידו דבריהם בשביעית בזמן הזה. ואף דברי הר"מ יש לפרש כן, ולא מצינו מי שחולק על הר"א בזה בהדיא. אבל אי אפשר להכריע בלא קיבוץ חכמים יחד, ואולי אפשר לעשות מושב תלתא חכמי הדור ולהורותם הדרך. ואם לא יכבד על מרן שליט"א לחוות דעתו מה טוב. הערה. אם אפשר לתמוך בידם בערך 500 לא"י הינם נכונים להישאר על מקומם ולשבות שביעית כהלכתה.

הדוש"ת אברהם ישעי"א³

תשובת רבי חיים עוזר גרודזינסקי

על מכתב זה של החזון איש ענה רח"ע כדלהלן⁴:

- 2 מבחינת תיאור מקור המתירים זוהי בעצם ההתבטאות החרפה ביותר של החזון איש שמצאנו, ומבחינה היסטורית היא תמוהה ומשוללת כל בסיס עובדתי. אין כאן טעות בהעתקת הדברים כי רח"ע מצטט את הביטוי הזה במדויק במכתב תשובתו המופיע להלן (ראה הע' 4). אמנם בדיוק בנקודה הזאת יש תוספת דברים אצל רח"ע, אולי תמיהה או הסתייגות, אבל כצפוי הדברים צונזרו על ידי העורכים, ונקווה שיום יבוא והם ייגלו.
- 3 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, D/An3/31. המכתב נמצא בתיק של הרב ד"ר פנחס כהן (1867-1942). ד"ר כהן היה רב באנסבך שבגרמניה ויושב ראש הוועד הפועל של אגודת ישראל. על אף שהמכתב הינו ללא ספק תוספת למכתב של פועלי אגודת ישראל, בתיק עצמו הוא נמצא בודד בין דפים שאינם קשורים אליו.
- 4 אגרות ר' חיים עוזר, ח"ב, מכתב תתח. לצערנו מקור המכתב ממשפחת החזון איש, וכרגיל הם חוררו את המכתב בהשמטות. כל החוסרים מסומנים ב " - " כבנדפס.

בעז"ה יום ג' ז"ך סיון תרצ"ז

אחד"ש הדר"ג שי'. המכתב מ -- בתוספת נופך מרומעכת"ר הגיעני לנכון. באמת שאלת השמיטה היא שאלה קשה, לפי דברי רומעכ"ת זה שנעשה שם היתר לא הייתה על פי הכרעת חכמים רק ההכרח עשה לעצמו - -

בהערת הדר"ג כי אם אפשר לתמוך בידם בערך סך 500 לא"י הינם נכונים להישאר על מקומם ולשבות שביעית כהלכתה יחסר בירור דברים, באשר לפי מכתב - - והדר"ג כי אם ישאירו שדה בור יעלו זרים וינחלום, וכפי חוק השורר אי אפשר לעכבם מלחרוש שדה בור, ואח"כ יהיה קשה להוציא מידם, הלא לא יועילו הסך 500 ליי"ש. ובודאי יש להם תקנה, אבל לא הודיעו מזה. וכאשר שלחתי העתק המכתבים למר - - שי' עמד ג"כ על סתירת הדברים, יאבה נא לבאר מפורש. לפי מכתב ה"ר - - לא רחוק הדבר למלאות בקשתם בהשגת הסכום והחל להשתדל בזה, ואני מצידי כתבתי ג"כ להרב - - שם להשתדל בזה, באשר באמת אם יהיה שם מעשים באפשרי להשיג הסכום הנזכר, ובקרב נדע את התוצאות מזה.

עוד אבוא בכתובים בעניין זה עם ידידי רומעכ"ת שי'. כתבתי להגרא"ז מעלצער נ"י בעיה"ק שיתעורר שם, לפני הפסח כתבתי להרה"ג - -⁵ ולא הגיעני לעת עתה מענה.

מפני כבודו הרם מיהרתי להשיב. והנני חותם בברכה מרובה להדר"ג ולכל הנלווים אליו, יראה בנחמה, בעיר ד' שמה, כנפשו הטהורה וכנפש ידיו רצון אהבה, הדוש"ת.

חיים עוזר גראדזענסקי

רח"ע טוען שבתיאור העובדתי של החזו"א לכאורה יש חלק שאינו מובן - אם איסור השמיטה יגרום לכך שהערבים ישתלטו על שדות מחנה ישראל, ולכן רוצה החזון איש להתיר להם עבודה בשדה, מה יועיל לעניין זה תמיכה של 500 לא"י? הרי אם בעקבות קבלת הכסף ישמרו אנשי מחנה ישראל את השמיטה ולא יעבדו בשדות, כל שכן שיעזבו השדות וינחלום זרים!

5 כנראה הכוונה לרב צבי פסח פרנק, שמכתבים אליו בעניין השמיטה מפורסמים במכתב שלפני כן באגרות רח"ע מכתב תתז (ככל הנראה יש טעות בנוסח הנדפס והתאריך של המכתב הנ"ל איננו מתרצ"ו אלא מתרצ"ז) ובעיקר בח"ג מכתב רטז.

מכתב נוסף של החזון איש

יש בידינו עוד שני מכתבים שכתב החזון איש ערב שמיטת תרצ"ח, והם פורסמו בקובץ 'מוריה' בשנת תשל"ט. לצערנו אף המכתבים הללו אינם מתוארכים, אבל ככל הנראה לפחות אחד מהם נועד לענות על תמיהה זו של רח"ע. וכך מופיע שם בתוך הדברים:

והנה קיבוצי אגו"י אינם רק שלושה במספרם, גדרה כפר סבא ומחנה ישראל, ומלבד הקיבוצים המיוחדים יש הרבה פועלים אשר הדבר נוגע אליהם. והנה יש בזמננו עניין הנותן נוחיות הרבה בשמירת השמיטה, כי קדושת השביעית של התפוחי זהב לא יהיה בשנת תרצ"ח רק בשנת תרצ"ט, מפני שפירות של תרצ"ח הביאו שלישי בתרצ"ז, וא"כ כל פרנסת הפועלים הנתמך בעיקרו על הקטיפה והעבודה בפרדסים של תפוז לא יקופח בשנת תרצ"ח, גם העבודות מותרות מפני שבמניעתן ימות כל עץ ויש היתר של בית השלחין. ומפני שבשמיטת האחרונות סמכו על המכירה לא נכנסו הרבנים לברר את דברים המותרים, ועכשיו שאגו"י קיבל על עצמו לשמור שביעית כהלכתה הוטל עלינו לברר דברים המותרים. ואמנם הקושיים הם בגינות של ירק ובשדות תבואה, והנה יצא בהיתר לנטוע ירק קודם ראש השנה ולא יא בהם איסור ספיחין אף שנלקטין בשביעית, וכדעת הר"ש והרמב"ן, וכן הותר להם לזרוע תבואה קודם ר"ה ולוקח התבן למקנתם, וכן הותר להם עציץ שאינו נקוב תחת התקרה.

והנה קיבוץ גדרה וכפר סבא קיבלו שמירת השביעית, ובירושלים נוסד ועד השמיטה לתומכם. ואמנם מחנה ישראל אי אפשר להם להתקיים במקומם בשביעית, כי אין להם די מים לגדל ירק, וגם אין בסביבותם פרדסים להשתכר בעבודת הפרדס, ויוכרחו לנווד ממקומם, וירשו זרים נחלתם. אבל אם יתמכו בידם להישאר על מקומם ילחמו נגד זרים, כי לפי החוק יוכלו למחות באחרים הבאים בגבולם אף בשדות הבורות. אך אם לא הספיקו למחות והנכרי כבר זרע זכה בה בשנה זו, וחושבים הם כי כשישארו במקומם יגינו על ארצם שלא יעלו עליו אחרים, ואולי יזרעו לפני ר"ה שדה העומדת על הגבול. ובתמיכה מועטת יקדשו שם שמים, ויראו לכל כי אפשר לשמור את השמיטה כהלכתה, וכל פטפוטי הדברים כי יש בזה פיקוח נפש וסכנה אינה באה רק מקרירות הלב וחוסר יראה הראויה לתורה ומצוה. ואפשר להעסיק את הפועלים בבניין בשנת השביעית במידה מרובה אם אך כפו הציונים עורפם למצוותו ית', וליתן הלוואה בסך הגון לזה. ומזונות של הארץ נתמכת

6 מוריה אלול תשל"ט, שנה תשיעית גליון א ב, עמ' צז-צח.

עכשיו על חיטה של חו"ל בכל השנים. וכמדומה שכבר פירשתי את הנצרך. והנני מחכה לשמוע דבר ברור על אודות התמיכה למחנה ישראל, גם צריך לכוונן ועד מפקח נאמן שימסר לו כסף התמיכה.

החזון איש כותב לר"ע במענה לשאלתו שאם יתנו לאנשי מחנה ישראל 500 לירות הם ישארו בשטח ולא יעבדו את הקרקעות, אבל יגרשו את הערבים שינסו לזרוע בשדות היישוב. בעקבות ההסבר ברור כיצד הכסף יוכל לסייע למנוע את ההשתלטות הזרה על אדמות המושבה⁷.

היתר החרישה

החלק המעניין ביותר במכתב שפרסמנו בראש הדברים הינו רצונו של החזון איש להתיר לאנשי מחנה ישראל לעבוד בשדה מדין ארנונא.

החזון איש מבסס את היתרו על דברי הראב"ד בהשגות ליד החזקה⁸:

משרבו האנסים וכו'. א"א אנו קבלנו "האנסים" ארנונא, שנוטל המלך חומש מפירות הארץ, ומי שאינו עובדה גוזלין אותה ממנו. והמקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל ולא הייתה שביעית נוהגת בהם אלא מדבריהם בהם התיירו לעבוד מפני האונס, אבל לא במה שהחזיקו.

וכאן יש להעיר מספר הערות: הראב"ד עצמו אומר שהיתר זה שייך רק במקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל אבל לא במה שהחזיקו בו עולי בבל (הכולל לכאורה את אדמות מחנה ישראל), איך רוצה החזון איש להסתמך על הראב"ד שאוסר כדי להתיר? אך לכאורה בדברים אלו הולך החזון"א לשיטתו. החזון"א בספרו דייק מדברי הראב"ד בהשגה זו שהוא סובר ששביעית בזמן הזה דאורייתא, ולכן אין היתר משום ארנונא אלא במקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל ששם שביעית אינה אלא מדרבנן⁹. ומאחר שהחזון איש עצמו סובר להלכה ששביעית בזמן הזה דרבנן¹⁰ יכול הוא להשתמש בהיתר הארנונא של הראב"ד אף במקומות שהראב"ד סובר שאסור. מכל מקום מעניין הדבר שהחזון"א לא מצא כל צורך לציין דבר זה במכתבו.

7 ואכן בעקבות המכתב הנוסף של החזון"א כותב לו ר"ע (שם מכתב תתיד): "והנה על יסוד מכתבי הראשון חשבו שאין נחיצות כל כך לעזרה ולתמיכה לפועלי אגודת ישראל במחנה ישראל והתמיכה יתנו במקומות שיש נחיצות, אבל בהרתי לפני מר - - את תוכן מכתבו השני וזרזתי שיתאמץ למלאת הבקשה...". מכל מקום הדברים לא הגיעו לתוצאות מעשיות כפי שאפשר לקרוא במאמרו של שלם.

8 הלכות שמיטה ויובל פ"א ה"א.

9 חזון איש שביעית סימן ג ס"ק ח.

10 שם.

אך החזון איש אף דרש בראב"ד טעמא דקרא, והטעים "זוה מקרי חיי נפש ולא העמיזו דבריהם בשביעית בזה"ז". לא ניחא ליה לחזו"א לומר שפשוט בשביעית דרבנן הקלו משום הפסד ממון, אלא הוא מגביל את הדברים רק לחשש שיקחו את האדמה עצמה, שזהו בגדר "חיי נפש". הביטוי "חיי נפש" בהקשר זה נמצא בדברי התוס' בסנהדרין כו, א ד"ה משרבו:

וא"ת משום ארנונא התירו לחרוש ולזרוע דהויא איסורא מדאורייתא? וי"ל דמיירי בשביעית בזמן הזה דרבנן. אי נמי י"ל דפיקוח נפש הוא, ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו ומתים בתפיסת המלך, והכי איתמר בירושלמי משום חיי נפש.

אך אין דברי התוספות מקור לדברי החזו"א, שכן בפשטות שני התירוצים של התוס' אומרים שאם שביעית בזה"ז מדאורייתא צריך לומר שיש פיקוח נפש בארנונא כדי להתיר, ואם שביעית בזה"ז דרבנן מספיק הדבר שיש הפסד ממון בארנונא כדי להתיר. החזון איש כאמור סבור ששביעית בזמן הזה דרבנן, ובכל זאת הוא אומר שהיתר ארנונא הוא משום "חיי נפש". גם בספרו הוא כותב שההיתר של ארנונא הוא משום ש"התם אניסי טפי ע"י המלכות וקרוב הדבר לפיקוח נפשות ע"י עניות וגביית ארנוניות"¹¹, וזאת על אף שלדעתו שביעית בזה"ז דרבנן כאמור. אכן אין החזון איש מזכיר במכתבו לגבי היתר ארנונא את דברי התוספות, אלא הוא מפרש את טעם "חיי נפש" בשיטת הראב"ד. מכל מקום יש כאן תוספת חידוש בשיטתו, שסכנת איבוד הקרקע לבדה, ללא תוספת של ארנוניות, די לה כדי להיחשב חיי נפש ולהתיר עבודה בשביעית דרבנן.

ההיתר שניתן בסופו של דבר

על פנייה זו של החזון איש מסיון תרצ"ז להתיר עבודה בשדה לא התקבלה כל תשובה מרח"ע, לכאורה משום שרח"ע הבין מההתכתבות עם החזו"א שתוארה לעיל שניתן באופן חילופי לפתור את העניין בעזרת גיוס כספים עבור מחנה ישראל. ואכן שבט תרצ"ח כותב רח"ע לרב קלמן כהנא:

...על דבר בקשתם ושאלתם להתיר חרישה באר"י, כידוע שהרבנים - - הסכימו לשבות בשנה זו כהלכתה רק לבקש עזרה מן החוץ, ובאתי בחליפות מכתבים אודות זה עם ידידי הגאון בעל המחבר ספר חזון איש שליט"א המתגורר בבני ברק, והוסכם אז לעורר בכל תפוצות הגולה לתומכם¹².

11 חזון איש שביעית סימן יח ס"ק ד.

12 שם מכתב תתיד.

שוב כרגיל הושמטו ע"י המו"לים שמות הרבנים שהסכימו לשבות - דהיינו שלא הסכימו להתיר עבודה בשדות, אבל מובן שמבחינת רח"ע היו כאן שתי אפשרויות חלופיות - או תמיכה מבחוץ או היתר לעבודות מסוימות.

בכל אופן, כפי שנראה ממכתב רח"ע לרב קלמן כהנא, פועלי אגודת ישראל לא הפסיקו לבקש היתר לעבודה בשמיטה, ורח"ע מדווח על כך לגיסו הרב אלחנן וסרמן: ...לעת עתה המצב בהמושבות שומרי שביעית דחוק מאוד. שלחתי מכתבים פרטים ליחידים אודות זה. במושב מחנה ישראל דוחקים להתיר למו חרישה, כי הערבים חרשו וזרעו¹³.

אבל יושם על לב שכאן דובר במכתבי רח"ע על בקשה ספציפית לחרישה, ולא לעבודה כללית בשדה, וכמו כן כאן כבר עולה שמבחינה עובדתית השתנה המצב, ולא מדובר בחששות בלבד, אלא שהערבים כבר חרשו וזרעו. בסופו של דבר התיר החזון איש לאנשי מחנה ישראל במחצית השנייה של שנת תרצ"ח, בתנאים מסוימים, לחרוש בשביעית. לכאורה המדובר בהיתר מצומצם בהרבה ממה שעלה על דעת החזון איש במכתב מתרצ"ז. יש בידינו תיאור דרמטי של הנסיבות להיתר ב"פאר הדור"¹⁴ מפי ר' משה שנפלד, אך קשה מאוד לדעת מה הוא הגרעין העובדתי בתיאור הספרותי. החלק החשוב לענייננו הוא שמובאים שם צילומים של שני פתקים שכתב החזון איש בעניין היתר החרישה במחנה ישראל. לפי המתואר בפאר הדור ניתנו שני הפתקים באותו מעמד, אבל העיון בצילום מראה בעליל שהם לא נכתבו באותו הזמן, וכמו כן מבחינת התוכן נראה להלן שיש ביניהם שינויים מהותיים. וזה תוכנם:

פתק א

השטחים הגובלים עם הא"י, ושכבר ניסו השכנים להשיג גבולם, ושהדבר מביא לידי פגישות מסוכנות, ושאפשר למנוע הדבר בחרישה לחוד, ושהחרישה הזאת לא תועיל לזריעה במוצאי שביעית, קרוב הדבר שמצב זה חשיב כאונס ארנונא¹⁵.

13 שם ח"א מכתב קנט. העובדה שהערבים כבר חרשו וזרעו יכולה להתפרש באחת משתיים: או שיש שדות של מחנה ישראל שכבר חרשו וזרעו ערבים בהם ולכן הם מבקשים היתר לחרוש בשאר השדות כדי למנוע מהם לעשות כן גם בהם; או שלפי החוק כל זמן שמבחינה חקלאית עדיין אפשר לחרוש ולזרוע את השדה לעונה הנוכחית אין זריעת זרים בו מעכבת את בעלי השדה מלעשות כן. השכל נותן שהאפשרות השניה נכונה, אולם כיון שאין "פגישות מסוכנות" יותר מזה הדבר צ"ע.

14 ח"ג עמ' רמה-רנב.

15 מעניין לציין שהגר"ח קנייבסקי חילק בין הדבקים - פתק א הובא בסוף ספרו דרך אמונה חלק ד

שאינה מועילה לזריעה שתיעשה במוצאי שביעית¹⁷. מבחינה עובדתית מתאימים הדברים לנכתב במכתב רח"ע לרב וסרמן מאמצע תרצ"ח, אחרי שהערבים כבר החלו לחרוש ולזרוע.

בפתק ב אין החזון איש מזכיר כלל את העובדה שכבר ניסו השכנים להשיג גבולם, וגם לא את שורש ההיתר ש"הדבר מביא לידי פגישות מסוכנות". מאידך הוא נוקט את הלשון "יוכרחו לעזוב את המושבה כולה ויבואו עליה זרים", וזה דומה למה שכתב במכתב שפרסמנו, שהתושבים יאלצו לעזוב את המושבה וזרים ינחלו אותה. על כן נראה שפתק ב קודם בזמן לפתק א. מאידך, במכתבו לרח"ע הדגש הוא על היתר ארנונא לשיטת הראב"ד, ואילו בפתק ב מתייחס החזו"א רק לעבודת החרישה, והדגש הוא בעיקר לכך שהחרישה הזאת איננה מועילה לזריעה, והחזו"א אף קבע כללים נוקשים כדי שהחרישה לא תהיה בדרך החרישה הרגילה ולא תיעשה בידי אדם, כל אלה דברים שהחזו"א כלל לא העלה לפני רח"ע במכתב הראשון.

ניתן לראות שהחזון איש מחזר אחרי חשש הפסד שיתיר למושבה לחרוש, ובכל אחד משלושת הכתבים הנ"ל הוא מביא סיבה אחרת שבגינה צריך לחרוש:

במכתב שפרסמנו - יאלצו לעזוב את היישוב ואז הערבים ישתלטו עליו או על

לה, כי יש אפשרות להימנע מהמחאה, אלא השביעית גורמת להפסיד את הקרקע, וזהו "חיי נפש קרוב לפיקוח נפש ע"י עניות וארנונות". החזו"א סובר איפוא שהמחאות נהיו מסוכנות ולכן כבר אינן אופציה, וצריך מעתה להתיר חרישה משום חיי נפש של איבוד הקרקע. אני סבור שכוונת החזון איש להיתר לחרוש כדי למנוע את ההתנגשויות עצמן.

17 אמנם היתרו של ר' ינאי הוא אף לזרוע משום ארנונא, וכלשון החזו"א בספרו "משום ארנונא התירו הכל", אבל נראה ברור שהחזון איש סבר שהיתר ר' ינאי הוא רק לעשות את המלאכות הנדרשות כדי למנוע את המצב הקרוב לפיקוח נפש ולא מעבר לכך - אצל ר' ינאי היה צריך לספק תבואה למלך ועל כן חייבים לנטוע, ואילו במחנה ישראל צריך רק למנוע את השתלטות הערבים על הקרקע, וזה אפשר לעשות על ידי חרישה בלבד, וממילא אין להתיר יותר מזה. ועי' במקור הדין של ר' ינאי בירושלמי שביעית פ"ד מ"ב, שם התירו רק חרישה ראשונה ולא שניה כי זה כל מה שהיה נצרך למנוע את נגישת המלך. אבל צ"ע מה היה עם הסברא הנ"ל בנדון של מכתב החזון איש מתרצ"ו - האם גם אז התכוון החזון איש רק להתיר חרישה שאיננה מועילה לזריעה? לכאורה אין הדבר יכול להיות, שכן איך יתקיימו התושבים בכל שנת השמיטה? גם פרט עקרוני כזה - שמדובר רק על חרישה שאיננה מועילה לזריעה -, היה צריך להופיע במכתב ההסבר לרח"ע! כנראה שללא תמיכה כספית היה סבור החזו"א להתיר לעבד את הקרקע לגמרי ולהתפרנס מגידוליה, ורק לאחר שהובטחה תמיכה לא ראה צורך בכך, ואילו היה אפשר למחות בפולשים במקלות לא היה מתיר שום עבודת קרקע כלל. למעשה הייתה המחאה מסוכנת, ולכן התיר החזו"א רק עבודת קרקע מצומצמת ככל האפשר. [מה שכתוב בהמשך שדנו להתיר לאנשי מחנה ישראל חרישת ניכוש בסוף השנה, שאם לא כן לא יתאפשר לזרוע בתחילת שמינית, נראה שהוא לפי שלא קיבלו תמיכה כספית מספקת למחיה עד אמצע השמינית, ונצרך היה לחזור להתיר הארנונא אבל בצורה מצומצמת רק לחרישה שאיננה מועילה לזריעה בשמיטה עצמה].

אדמותיו וזה נחשב "חיי נפש".

פתק ב - אם לא יחרשו לא יוכלו לזרוע בשמינית, ואז יאלצו לעזוב את היישוב והגויים יירשו אותם.

פתק א - החרישה תמנע את ניסיונות החרישה של הגויים, שהם גורמים להתנגשויות.

עם זאת החזון איש גם מתאמץ שלא יהיה פה היתר משום הפסד ממון גרידא. בהתאם לשיטתו, חייב להיות מצב של "עניות וכו' קרוב לפיקוח נפש" או "חיי נפש" בשביל להתיר את העבודה בשמיטה. אבל יש הבדל עצום בין ההיתר המוצע על ידי החזון איש במכתב שפרסמנו מתרצ"ז, להיתר שניתן בפועל בתרצ"ח. במכתב מתכוון לכאורה החזון איש להתיר את כל עבודות השדה מדין ארנונא, גם מלאכות שעיקרן דאורייתא, כיון ששביעית בזה"ז דרבנן, ואילו בהיתרים שבפתקים אין החזון איש מתיר אלא חרישה שאינה מועילה לזריעה וכו' ובדרך שינוי וגרמא.

סיכום הדברים

החזון איש התיר היתרים רבים והיקל קולות גדולות בשמיטה, וברבים מהם לא קדמו אדם מעולם, אבל למעשה נמנע מלהשתמש בהיתר העבודה בשדה משום ארנונא משום שהוא היתר שונה מכולם וקשה מכולם. ראוי לשים לב שבמכתבו המאוחר יותר של החזון איש "לרח"ע המובא לעיל מספר החזון איש שכבר התיר לאנשי מחנה ישראל כמה היתרים מופלגים - לעבוד בעצי התפוז בתרצ"ח כי הפירות הביאו שליש בתרצ"ז, ולטפל בעצים כי במניעת העבודות ימות כל העץ, וגם הפעיל לשם כך את ההיתר של בית השלחין, והתיר לנטוע ירק לפני ראש השנה ולא לנהוג בו איסור ספיחין אף שנלקט בשביעית, והתיר לזרוע תבואה קודם ר"ה ולקחת התבן למקנה שלהם, וכן התיר להם עצי נקוב תחת התקרה. את כל ההיתרים הרבים הללו לקח החזון איש על כתפיו בלא צורך בקבלת הסכמה ממאן דהו או בשאלת מאן דהו - אבל היתר הארנונא היה קו פרשת מים, ולגביו סבר החזון איש ש"אי אפשר להכריע בלא קיבוץ חכמים יחד". הסיבה לכך היא שההיתרים האחרים הינם קביעה והכרעה נקודתיים של החזון איש שמלאכה מסוימת מותרת, ואילו כאן המלאכה אסורה וההיתר הוא הפקעת איסור שביעית ע"י החלת הכלל ש"לא העמידו דברייהם" באיסור שביעית במקום חיי נפש ודוחק השעה. היתר זה קרוב בצורה מסוכנת (מבחינת החזון איש) לבסיס המרכזי של מתירי היתר המכירה שבו נלחם החזון איש בחריפות כה רבה. אם היה משתמש בהיתר זה היה משמיט את הקרקע מתחת לטענה שטען באותה שמיטה עצמה כנגד המתירים: "וכל פטפוטי הדברים כי יש בזה פיקוח נפש וסכנה אינה באה רק מקרירות הלב וחוסר יראה הראויה לתורה ומצוה".

נכון אם כן שההיתר בנוסחו הסופי מתיר לחרוש באופן שונה ממלאכת החרושה הרגילה, ואינו מכשיר את הקרקע לזריעה, אבל בכל זאת החרושה נועדה למעשה לסלק את הקוצים מהקרקע ולאפשר בעתיד את החרושה והזריעה בשמינית. נכון שהחזון איש איננו מתיר עבודה בשמיטה בגלל הפסד ממון רגיל אלא רק מחשש איבוד הקרקע עצמה, אבל גם המתיישים במושבות שביקשו מהרבנים היתרים טענו שאם ישמרו שביעית יאלצו לנטוש את המושבות וכל מפעל המושבות ירד לטמיון. גם נכון שהחזון איש קובע שמחנה ישראל נדון לעצמו, אבל ניתן בקלות להבין את חששו ממדרון חלקלק. כל זה מסביר מדוע באופן נדיר ביקש החזון איש את חוות דעתו של רח"ע על ההיתר, ואף הציע להקים בית דין מיוחד לדון בדבר. אמנם בסופו של דבר לא נקבצו החכמים יחד להתיר וגם לא מצאנו שהרח"ע הכריע בדבר, והחזון"א נטל על שכמו גם היתר זה, אבל רק בשלב שהיה די בחרישה שאינה מועילה לזריעה, ורק כשאפשרות אחרת להתגונן מאיבוד הקרקע היתה כרוכה בסכנת חיים.

סופו של דבר

למעשה היה להיתר החרושה סוף עגום, כפי שהיה לכל פרויקט מחנה ישראל. וכך מדווח בלא מעט שמחה-לאיד עיתון 'דבר':

יחס הזלזול של "אגודת ישראל" בקומץ האנשים אשר אינם מסכימים לעזוב את משמרתם הגיע לשיאו בענין הטראקטור. קיבלו כאן היתר מהרבנים לחרוש את האדמה לקראת השנה החדשה. מלאכת החרושה בטראקטור הייתה איפוא המלאכה המשקית היחידה במקום. הטראקטור נקנה מחברת "תעשיות חימיות ממלכתיות" ע"י "אגודת ישראל" בתשלומים לשיעורין. בשבוע שעבר בא קצין משטרת עפולה ופקיד משרד הוצאה לפועל בחיפה והורידו את הטראקטור מהשדה והובילוה לחיפה, כי "אגודת ישראל" לא מילאה את התחייבויותיה כלפי החברה. נשארו אנשי ה"מחנה" עומדים בשדה, תוהים ושואלים: עכשיו לאן? המצב קשה עד מאוד: יבול - אין, וגם קרן השמיטה איננה¹⁸.

בסוף שנת השמיטה ירדה "מחנה ישראל" מהקרקע ללא שוב, והרצון להוכיח שניתן לקיים ישוב חקלאי בארץ ישראל שישמור שמיטה ללא היתר המכירה נכשל. אולם שנת תרצ"ח הייתה השנה שבה התמודד החזון איש לראשונה עם מציאות השמיטה ביישובים בארץ ישראל ונטל על עצמו את האחריות להכריע עבור אגודת ישראל בשאלות ההלכתית של סוגיות השמיטה, ובוזה הכין את הדרך לפעילות מוצלחת יותר בשמיטות שלאחר מכן.

18 מ' דודזון, 'אגודת ישראל מרעיבה את אנשי מחנה ישראל', דבר, י"ז אייר תרצ"ח (18.5.1938).